

DEMOKRÁCIA – PARLAMENTARIZMUS – DIKTATÚRA

Ottlik László 1929–1935 közötti
politikatudományi nézeteinek rekonstrukciója*

Szabadsfalvi József

Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar,
Jogbölcseleti és Jogszociológiai Tanszék

ÖSSZEFOGLALÓ

A tanulmány Ottlik László politikatudományi nézeteinek központi kategóriáit igyekszik rekonstruálni. Az 1929 és 1935 között megjelent tanulmányaiban a demokrácia, parlamentarizmus, diktatúra kérdéseit, illetve összefüggéseit újszerű megvilágításban igyekezett megközelíteni. A modern politikai rendszerek két világháború közötti formálódásának sajátos értelmezésével Ottlik megújította a korabeli „államcentrikus” magyar politikatudományi gondolkodást.

Kulcsszavak: Ottlik László ■ demokrácia ■ parlamentarizmus ■ diktatúra ■ államforma ■ kormányforma

Ottlik László (1895–1945) neve meglehetősen ismeretlenül cseng a hazai állam-, jog- és politikatudományi gondolkodás iránt érdeklődők körében.² Művei alapján joggal nevezhetjük a két világháború közötti konzervatív társadalomtudományi gondolkodás jelentős alakjának.³ Alig fél évszázados élete során hátrahagyott életműve mindenképp érdemessé teszi arra, hogy foglalkozzunk munkásságával. Személyében a hazai jogi felsőoktatásban a fordulat évéig meghatározó diszciplína, a „politika” jeles művelőjét, e tudományszak második világháború előtti időszakának egyik utolsó polgári képviselőjét tiszteljük. Az érintett tudományszakok képviselői számára nemes kötelesség az életmű bemutatása és alapos elemzése.

Ottlik munkásságának talán legfontosabb sajátossága, hogy az elmúlt századforduló időszakában a Concha Győző, Kuncz Ignác, Schvarcz Gyula,

* A mű a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosítószámú, „A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés” elnevezésű kiemelt projekt keretében működtetett DE ÁJK Állami Erőforrások Államtudományi Kutatóműhely keretében, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem felkérésére készült.

Balogh Arthur, Szandtner Pál, Krisztics Sándor fémjelezte, erőteljesen közjogi hagyományra épülő és elsősorban állambölcseleti, alkotmány- és közigazgatástani irodalomból táplálkozó, „államcentrikus-jogászias” (Csizmadia, 2000: 180.) „politikát” a modern értelemben vett – elsősorban az angolszász politikatudományhoz kötődő – társadalomelméleti megalapozású diszciplínaként képzelte el és művelte. Korai halála megakadályozta abban, hogy egy valóban átgondolt, fogalmilag alaposan kidolgozott, rendszerezett állam- és/vagy politikaelméleti alpművet alkosson.

DIKTATÚRA ÉS DEMOKRÁCIA

A vizsgált korszakban az első jelentős politikatudományi tárgyú tanulmányának tekinthetjük a *Társadalomtudomány* hasábjain 1929-ben közzétett „Diktatúra és demokrácia” című terjedelmes írását, melyet hamarosan német nyelven is megjelentetett (Ottlik, 1929b; 1930a). A tanulmány elején a címben szereplő fontos állambölcseleti és politikatudományi fogalmak tisztázását ígéri, melyre azért van nagy szükség, hogy az egyes kategóriák jelentését a (politikai) vitákban megközelítőleg azonosan értsék. Műve széles szakirodalmi bázisra épít, hivatkozásaiban többek között találkozunk Robert Michels, Carl Schmitt, Max Weber, James Bryce, Albert V. Dicey, John Stuart Mill, Moisey Ostrogorski, Karl Marx, Friedrich Engels, Karl Kautsky, Karl Mannheim, Georges Sorel, Max Scheler, Oswald Spengler, Tomáš Masaryk, William Ashley, Arnold J. Toynbee, Werner Sombart, a magyarok közül Concha Győző, Kovrig Béla műveire való utalással. Hatástörténeti szempontból fontos kijelentést olvashatunk egy berlini tanulmányútjáról 1931-ben Conchának írt levelében: „Ha Berlin kicsit közebb volna, s nem volna nagyon ellenszenves város, bizony szívesebben itt maradnék, mert C. Schmitt szemináriumában igen sokat tanultam, s Bécsben megközelítőleg sincsen hasonló értékű tudós. Igaz, hogy a bécsi kar éppen Schmittet hívta meg Kelsen helyére, de még nagyon bizonytalan, hogy a meghívás a minisztériumban is átmegy-e, s ha igen akkor sem lesz már belőle ősz előtt semmi. Egyéként büszke vagyok arra, hogy Sch. most megjelenő munkájában, melynek címe »Der Hüter der Reichsverfassung« [helyesen: Der Hüter der Verfassung – Sz. J.], az én »Diktatur u. Demokratie« c. tanulmányomat idézi, t. i. a J. St. Millre vonatkozó megjegyzéseket.”⁴

Vallja, hogy a politika tudományának feladata a tiszta „alkatelemzés”, ami- ben fontos szerepe van a „poláris ideáltípusok” felállításának, amelyek egy „fogalmi dimenzió két végtagjának kitérésével lehetővé teszik az összes felmerülő jelenségek” meghatározását (Ottlik, 1929b: 75.). A fogalomtisztázás kiindulópontjaként megállapítja, hogy többnyire egymással szemben álló jelenségként értelmezik a diktatúrát és a demokráciát. „Diktatúra vagy demokrácia?” – Ottlik szerint hibás szembeállítás. Szerinte nem tartoznak egy fogal-

mi dimenzióba – vagyis nem képeznek poláris ideáltípusokat –, és ezért nincs közöttük kizárólagos ellentét.⁵ Diktatúra alatt olyan „kormányzati rendszert” ért, amely „nem tűr semmilyen ellentmondást a kormányzatban kifejezésre jutó akarattal szemben”, továbbá a „diktatúra ráerőszakolja a kormányzókat az összes kormányzatra, anélkül, hogy az ellenvéleménynek bárminő esélyeket engedne az érvényesülésre” (uo. 76.). Álláspontja szerint a diktatúra ellentéte a „liberalizmus”, ahol a szabad véleménynyilvánítás érvényesül, éppen ezért a diktatúra és a liberalizmus „per definitionem” kizárják egymást. Következésképpen kijelenti, hogy a kormányzati rendszereket illetően a diktatúra nem lehet liberális, ugyanakkor a „legridegebb” diktatúra attitűdje is lehet demokratikus.

A továbbiakban fogalomtisztázási célból a demokratikus kormányzat jellegzetességeit igyekszik bemutatni. A fogalmi rekonstrukció során ugyanakkor nem mindig következetes. Ennek egyik példája, hogy a demokratikus kormányzati rendszer fogalma mellett használja a „demokratikus államforma” definíciót is, ezzel összemossa a hagyományosnak tekinthető kormány- és államforma fogalmakat. Ottlik az általa használt definíciók analitikai „tisztázására” – több-kevesebb sikerrel – az 1942-ben megjelent *Bevezetés a politikába* című könyvében vállalkozott. Az ezt megelőző írásaiban nem kapunk magyarázatot a hagyományos közjogi és az általa használt politikatudományi, a politikai rendszerek megértését szolgáló fogalomhasználat eltéréseire.

A demokratikus kormányzati rendszer alkotmányjogi alapjait vizsgálva – amit „közjogi fenomenológiának” nevez – megállapítja, hogy fundamentumát elsősorban a népszuverenitás, illetve a kormányzati hatalom gyakorlására vonatkozó felhatalmazás képezi. Formális értelemben „a demokratikus államforma nem enyészik el, ha a választott állami főhatóság a legridegebb diktatúra álláspontjára helyezkedik is: hiszen a népnek módja van rá, hogy a diktatúra gyakorlásának tényét a választott állami főhatóság hivataloskodásának lejártakor jóváhagyja vagy elítélje” (uo. 77.). Schmitt nyomán ezt nevezi „demokratikus színezettel fellépő autokráciának”, ahol a társadalomnak semmilyen befolyása sincs a kormányzásra, s csupán a jóváhagyás „teátrális aktsával” rendelkezik.

A továbbiakban politikatudományi szempontból részletesen elemzi a demokratikus kormányrendszert „fenntartó erőket”, az azt érvényre juttató valószínű tömeget és -akaratot. Kiinduló tézisként fogalmazza meg, hogy a legdemokratikusabban szervezett képviselői kormányrendszer is lehet diktatúra, hogyha „mélyreható ellentétek vannak valamely társadalomban többség és kisebbség között” (uo. 78.).⁶ Mindezt nem lehet kizárólagosan azonosítani a Tocqueville-től jól ismert „tyranny of the majority” jelenséggel, hiszen „a többségi nyomás és terror a legliberálisabb kormányzás mellett is érvényre juthat”. A diktatúra abban különbözik mindettől, hogy „hatósági terrort alkalmaz: módszeresen és intézményesen nyomja el az ellenvéleményt” (uo. 79.).

A diktatúrában a kormányzat alapelveit egy zárt világnézet határozza meg és teremti meg az „akaratirány egységét”, melyben nagy szerepe lehet a világnézeti alapon szervezett politikai pártoknak.

Az előbbiekhöz kapcsolódóan vizsgálja a demokráciának a kisebbségek szabadságát veszélyeztető jelenségeit. John Stuart Millre, az angol liberalizmus korszakos gondolkodójára hivatkozva, a demokráciát fenyegető jelenségek közül az „intelligencia alacsony fokát” és a képviseleti testületekben a „számszerű többség osztályszempontjainak korlátlan érvényesülését” emeli ki. Ottlik szerint lényegében ez eredményezi a demokrácia liberális eszménye, a „tisztá” demokrácia és a demokrácia „közönségesen” felfogott („köztudatban élő”) válfaja közötti különbséget. Míg az előbbi az „egész és egyenlően képviselt nép általi”, addig az utóbbi a „kizárólagosan képviselt pusztá többség általi” kormányzást jelenti. A demokrácia liberális eszménye nem azért akarja a kisebbségek képviseletét megvalósítani, hogy a többség akaratát ne érvényesülhessen, hanem azért, hogy a kisebbség is kifejezhesse a maga ellenvéleményét. Megint csak Millre hivatkozással megállapítja, hogy a demokrácia és a liberalizmus működési elvei egymástól függetlenek: „A liberalizmus nem kívánja meg, hogy a szuverén akarat meghatározásába mindenki befolyhasson, csak azt, hogy azzal kapcsolatban mindenki kibeszélhesse magát, mert a liberalizmus előfeltevése az a hit, hogy a szabad vitában feltétlenül az igazságnak kell győznie.” (Uo. 83.) Ottlik elutasítja azt a felfogást, amely liberalizmus és demokrácia között ellentétet lát, mindazonáltal fenntartja a már korábban megfogalmazott téziseit, vagyis a két elv kölcsönösen független, illetve a demokrácia valóban „átcsaphat” a liberalizmus ellentétébe, és többségi diktatúrát teremthet.

A modern demokráciák és diktatúrák vizsgálata során különös jelenségre hívja fel a figyelmet. Míg a demokráciák életében tendenciaszerűen tapasztalja a „többségi diktatúrák” megjelenését, addig a diktatúrákban szembetűnőnek látja a „demokratizálódás” célzatát. Az 1929-ben megjelent tanulmányában a korabeli diktatúrák két jellegzetes válfaját – „orosz kommün” és „olasz fascio” – különbözteti meg, melyekről megállapítja, hogy egyaránt kisebbségi, oligarchikus alapon jöttek létre. Jellemző módon mindkét típus demokratikus szavazati joggal „operál”, de a tömegek „felvonultatása” – véleménye szerint – csak demonstráció és nem a rendszer lényege. A diktatúrák lényegi vonása alapvetően nem az oligarchikus jelleg, hanem egy meghatározott világnézet korlátlan uralma, melyet egyaránt szolgál a propaganda és az intézményes „nevelési diktatúra”: „...a modern diktatúrák voltaképp egy-egy világnézet korlátlan uralmát teremtik meg és demokratizálódási folyamatuk lényege az, hogy az uralkodó világnézet szellemében nevelik fel az új generációt. A diktatúra új, az eddiginél sokkalta szigorúbb társas fegyelmet teremt s az egyeseket csupán az állam és az általa képviselt világnézet eszközeinek tekinti, azaz teljesen megtagadja az egyéntől az öncélúság és az önrendelkezés jogát. A diktatúra

szempontjából helyesen orientált, »megbízható« egyén »szabad« ugyan és a diktatúra demokratizálódása ebben az értelemben valóban az egyesek növekvő felszabadulását jelenti: de az egyes csak arra »szabad«, hogy az új világnézet szellemében éljen és működjék.” (Uo. 89–90.) A modern diktatúrák kialakulásáról szólva megjegyzi, hogy szemünk előtt bontakoznak ki abból a kaosz-ból, amelybe a „liberális” világot a háború döntötte, s mivel „a hagyományok töretlen tekintélyére nem építhetnek, divatos filozófiákat és »műthoszokat«, új eszchatológiákat kreálnak maguknak, amelyek alkalmasak arra, hogy megragadják és kihasználják az emberi léleknek a »laikus« és »liberális« állam által annyira elhanyagolt érzelmi és képzeleti szükségleteit” (uo. 91.).

A kormányzat célját tekintve is vizsgálja demokrácia és diktatúra viszonyát. Demokratikusnak nevezi a kormány célját, ha a jól ismert benthami formula szerint „a legnagyobb szám legnagyobb boldogságát” kívánja biztosítani. A laissez faire elve, vagyis a teljes gazdasági „kötetlenség”, véleménye szerint korántsem a „legnagyobb szám”, hanem csupán a kapitalisták legnagyobb boldogságát képes biztosítani. Dicey gondolatait hivatkozva írja, hogy nincsen szükségképpen logikai összefüggés a laissez faire és az utilitarizmus klasz-szikus elve között. Sőt a 19. század végére a laissez faire elvébe vetett hit megingott, s ettől kezdve a hasznosság elve nem az egyéni szabadság, hanem, az „állami abszolutizmus” érve lett. Lényegében ez a jelenség megegyezik – bár ezt a kifejezést nem használja – az állami beavatkozás lényegével, mely nemcsak a külföldi, hanem a hazai társadalomtudósokat is élénken foglalkoztatta. Ottlik megállapítja, hogy ez a folyamat nem eredményez szükségképpen diktatúrát, ugyanakkor „a demokratikus célok megvalósításának feltétlen szükségességével a legszertelenebb diktatúrát is könnyen lehet »igazolni«” (uo. 96.). Álláspontja szerint a demokrácia csak akkor lehet liberális, ha nem egyetlen célja a boldogság elérése, hanem emellett a szabadságot mint „önértéket” is becsüli: „A »legnagyobb szám legnagyobb boldogsága« a liberalizmussal egybefűzve, voltaképp egyáltalában nem is kormányzati elv, hanem a kormányzati nihilizmus elve s azt jelenti, hogy a szabadjára hagyott »egyén« a maga szerencséjének a legjobb kovácsa.” (Uo. 96.) E gondolatmenet végén megjegyzi, hogy a diktatúra ebben a vonatkozásban sem „ellenlábasa” a demokráciának: „A diktatúra gyakran jelent önkényuralmat, de nem mindig zsarnokságot. »Kényúr« (despota) az, aki csak a saját nézetei alapján kormányoz, habár a közjót igyekszik is megvalósítani, »zsarnok« (tirannus) ellenben az, aki csak a saját szeszélyeit vagy gyönyöreit veszi figyelembe. A diktatúra demokratikus lehet, ha még oly önkényes is, mindaddig, amíg zsarnoksággá nem fajul.” (Uo. 97.)

Végül az alapján vizsgálja a kormányrendszereket, hogy a „vezetők” kiválasztásának mechanizmusa milyen „társadalmi értékelmélet” alapján történik. Két, ellenlábás társadalomfilozófiai felfogásként említi meg a „demokratizmust” és az „arisztokratizmust”. A demokratikus törekvések alapvetően az

„arisztokrácia” által élvezett társadalmi privilégiumok (pl. rang- és vagyoni különbségek) ellen irányulnak. Konzervatív gondolkodóként a demokratikus törekvések paradoxonát a következőkben látja: „A privilégiumok elleni harc egyenlő feltételek biztosítása érdekében indul meg, azért hogy a természetes egyenlőtlenések érvényesülését lehetővé tegye: hogy a természettől fogva tehetségesebb [...] jobban boldogulhasson, mint a többi s a vezető helyekre a »legjobbak« kerülhessenek. Csakhogy a »legjobbak« uralma: az éppen az arisztokratikus princípium; ennek az elvnek az alapján vannak »fölül« azok, akiket a »demokraták« onnan le akarnak ráncigálni.” (Uo. 99.) A demokrácia „fétisét” a tömegben, a pusztá számszerű többségben látja. A népnek „joga” van dönteni a hatalomról, mert tömegénél fogva az „ereje” is megvan hozzá. Ugyanakkor a pusztá számszerű többséget Ottlik szerint csak akkor lehet megtenni „döntőbírónak”, ha az emberek mind értelmi, mind erkölcsi tulajdonságaikat illetően teljesen egyenlőek: „A »nép« demokratikus fogalma ekképp az egyenlő értékűeknek tekintett egyedek halmaza.” (Uo. 100.) Ez az emberi „halmaz” meggyőződése szerint ellentéte a társadalom fogalmának. A *társadalomtudomány filozófiája* című könyvében kifejtett meghatározására utalva állapítja meg, hogy a társadalom „rendezett, hierarchikus egész, amelyben mindenkinek megvan a maga helye és rangsora” (uo.). A demokratikus „egalitárius értékelési mód” érvényre jutásával szemben a társadalmi „összeműködés” alapját a társadalmi hierarchia eszméjének gyakorlati megvalósulásában látja. Írása végén kijelenti, hogy minden bizonnyal nem sikerült megoldania a diktatúra vagy/és demokrácia kérdését, de talán sikerült arra felhívni a figyelmet, hogy a demokrácia kifejezés valójában rendkívül komplex jelentéstartalommal bír.

Az Ottlik által mindig nagyra becsült angol demokrácia modern kori anomáliájával, a bürokrácia önkényuralmával foglalkozik az 1930-ban megjelent „Az új deszpotizmus” (Ottlik, 1930b). Írása – melynek címét Lord Gordon Hewart könyve ihlette – a „szabadság hazájában” immár fél évszázada tapasztalható újszerű jelenségre hívja fel a figyelmet. Az „új deszpotizmus” lényegi vonása, hogy a törvényhozás az általa alkotott norma végrehajtását „elvonja” az ún. bírói kogníció elől. A 20. századra a hatalomgyakorlás hatékonynak tűnő, kedvelt módja, a „végrehajtási rendeletek” alkalmazása, a jogalkotás „kiszegítő módjává” vált: „[A] modern élet, az állami beavatkozás mind nagyobb és nagyobb kiterjedése mindennemű technikus problémák előtérbe nyomulása teljesen kizárja azt, hogy a parlament minden elébe kerülő problémának összes részleteit megbeszélhesse. A parlament, amelynek összetételében a szakismeretek kérdése nem játszik szerepet, természeténél fogva is voltaképp csak elvi kérdések eldöntésére, a kormányzás fővonalainak megállapítására alkalmas. Ezért, mind gyakoribb a törvényhozási »delegáció«, amely az elvek megállapítása mellett a részletek kiépítését a kormányzatra bízta.” (Ottlik, 1930b: 118.) Az igazi „veszedelmet” abban látja, hogy a törvényi felhatalmazás keretében a végrehajtó hatalom rendeletalkotási joga tartalmi értelemben a

törvények „megváltoztatására” is kiterjed. Ezáltal a „törvény hiteles értelmezésének a joga” a bíróságról a végrehajtó hatalomra „ruházott át”. Mindezt a következőképpen jellemzi: „...a kormány törvényesen menekül mindenmű bírói és parlamenti ellenőrzés alól: hogy az ekképp neki kiszolgáltatott ügykörökben teljesen önkényes, diktátori hatalommal van felruházva! Más szóval az angol alkotmány egyik sarkalatos eleme: a parlamenti szuverenitás lerontja a másikat: a jog uralmát.” (Uo. 119.) E jelenséget nemcsak az angol alkotmányjog-elmélet, hanem a logika megcsúfolásának nevezi.

Tanulmányában egy külön gondolatkísérletnek is tanúi lehetünk. A végrehajtó hatalom és a bíróságok egymáshoz való viszonyában bekövetkezett változások fontos következményeire hívja fel a figyelmet. Az angol közjogi hagyomány jól ismert jelenségére, a végrehajtó és a törvényhozó hatalom összekapcsolódására utalva megjegyzi, hogy ebben az alkotmányos modellben a montesquieu-i elmélet egyetlen eleme érvényesül, az igazságszolgáltatásnak a végrehajtó hatalomtól való függetlensége. Ennek az volt a praktikus oka, hogy a bíróságokat tekintették annak a független szervnek, mely az „alattvalókat” megvédi az autokratikus, oligarchikus hatalomtól: „Ma azonban – érvel Ottlik – a végrehajtó hatalomtól való függetlenség egyúttal a demokráciától való függetlenséget jelent. A bíróság függetlensége, amely eredetileg más, ugyancsak »független« hatalmak függetlenségének ellensúlyozására szolgált, ma voltaképp az egyetlen relikvia egy régebbi korból: a bíróság ma az egyetlen a szuveréntől, vagyis a néptől független hatalom Angliában s mint ilyen kétségkívül antidemokratikus, a demokratikus Angliában határozottan illogikus jelenség.” (Uo. 122.) Utóbbi mondatait „merő elméleti” okfejtésnek nevezi, ugyanakkor egyértelművé teszi, hogy a bíróságok által ma is preferált puritán értékek (pl. élet, szabadság, vagyon) védelme eltérhet a modern kormányzatok „jogpolitikai” preferenciáitól.⁷

PARLAMENTARIZMUS ÉS DIKTATÚRA

1932-ben jelent meg a *Magyar Szemle* négy egymást követő számában, folytatásokban a „Parlamentarizmus és diktatúra” című terjedelmes tanulmánya. A parlamentarizmus korabeli „válságáról” írt művében az angol, francia és német viszonyokat, illetve főképpen az európai tendenciákat elemzi behatóan (Ottlik, 1932a). Az írás elején a folyóirat szerkesztője a következő szavakkal ajánlotta Ottlik művét az érdeklődők számára: „Olvasóink figyelmét felhívjuk az itt kezdődő, három [valójában négy – Sz. J.] folytatásban megjelenő tanulmányra, mely a parlamentarizmus kontinensi bajait és az azokból folyó diktatúra-hangulatot a szerzőnél szokásos éles politikai érzéssel, mindig a realitásokra, a valóság viszonyaira tekintettel tárgyalja.” (Ottlik, 1932a: XIV. 4. 387.)⁸

Ottlik a modern kori parlamentarizmus intézményes felépítésének lényegét abban látja, hogy az állami főhatalom (szuverenitás) a parlamentnek mint a „nemzet politikai képviselőjének” a kezében van, és a végrehajtó hatalom („az állam kormánya”, „kabinet”) a parlament „kebeléből kerül ki”, mint a törvényhozó hatalom egyik szerve. A parlament ellenőrző hatalma alatt működő kormány csak addig maradhat a helyén, ameddig bírja annak bizalmát. Ezt nevezi a parlamentarizmus közjogi értelmének. A korabeli valóság mindazonáltal mást mutat. Álláspontja szerint a parlament nem azonosítható a törvényhozó hatalommal: „... a valóságban a kormány sokkal magasabb értelemben és sokkal nagyobb mértékben birtokosa a törvényhozó hatalomnak, mint a parlament. A parlament igazi szerepe az, hogy ellenőrzi a kormányzást s a törvények végrehajtását, s hogy a javasolt törvényhozás megakasztásával megkötheti a kormány kezét, s azt visszavonulásra kényszerítheti, hogyha megvonja tőle bizalmát.” (Uo. 388.) Vagyis a törvények kezdeményezése, illetve végrehajtása immár egyaránt a végrehajtó hatalom feladata; a parlament pedig – az „uralkodó elmélettel” szemben – valójában „kiválasztja” az ország „kormányzóit”, akik az állami főhatalmat voltaképpen gyakorolják. Ottlik e helyen megerősíti a korábban már kifejtett álláspontját, hogy a „jó kormányrendszer természeténél fogva csak arisztokratikus lehet, mert hiszen minden jó kormány eo ipso a jók, a legjobbak kormánya s az arisztokrácia nem jelent egyebet, mint a legjobbak uralmát” (uo. 389.). Ugyanakkor a legideálisabbnak tekintett arisztokratikus kormányzatnak is számolnia kell – véleménye szerint – a demokráciával mint „végső elemi ténnyel”, amelyet nem lehet ignorálni. A demokratikus kormányzás ilyen elemi ténye pedig nem más, mint a „nép” megelégedettsége az „uralkodó viszonyokkal”, vagyis a kormányzattal.

Tanulmányában ezt követően a három mintául szolgáló európai parlamentaris politikai modellt mutatja be. Közülük – miképpen ezt már korábban is nyilvánvalóvá tette az angol modellt tekinti a legsikeresebbnek és számára a legvonzóbbnak:⁹ „Az angol rendszer [...] egyesíti magában az arisztokrácia és a demokrácia előnyeit: arisztokratikus kormányzást biztosít a legszélesebb demokratikus alapon.” (Uo. 391.) Ottlik szerint az angol „kétpártrendszer” funkcionálisan minden tekintetben biztosítja e princípium megfelelő működését, hiszen a két egymással versengő arisztokratikus természetű politikai szerveződés folyamatosan készül a kormányzásra, illetve gyakorolja a kormányzati hatalmat. A két politikai erő közötti pozíciómegosztást a mindenkori választói akarat megnyilvánulásaként előálló többség–kisebbség viszony alakítja ki.

Részletes elemzés alá veszi az angol parlamentaris kormányzás kialakulásának menetét az 1688/89-es „dicsőséges forradalomtól” kezdődően. A szuverenitásért folytatott évszázados küzdelem ekkor a parlament javára döntötte el a harcot. A 18. század közepére született meg a parlamenti pártkormányzás, s ebben az időben lépett a királynak mint a kormány tulajdonképpeni

fejének a helyébe a „kabinet” vezetője, az első miniszter. Ekkor még a parlament merőben oligarchikus testület volt, amelynek tagjai jórészt névleges választás útján foglaltak benne helyet. Új helyzetet az 1832-es „reformtörvény” teremtett, amely a népszuverenitás elvét kívánta érvényre juttatni. Ottlik szerint az új cenzusos rendszer jellegzetesen angol alkotás volt: utat nyitott a demokráciának, de megtartotta a vezetés arisztokratikus jellegét. Ez a reform a kétpártrendszer megszilárdításával egyúttal a király politikai hatalmának végleges megsemmisítését jelentette. Az első világháború végéig, a Labour Party előnyomulásáig, a whig és tory parlamenti képviselők és kormányzatok tagjai egyértelműen az arisztokrácia („gentleman”-ek) soraiból kerültek ki.

Ottlik felveti azt a kézenfekvő kérdést, hogy az arisztokrácia politikai szerepvállalása és a helyesnek tekintett arisztokratikus kormányzás evidens módon összekapcsolódik-e, illetve mennyiben „fedik egymást”. Álláspontja szerint a „született” arisztokrácia ajándékba kapta az anyagi függetlenséget és a „magasabbrendűség” érzését. A társadalom e csoportja anyagi előnyökért nem befolyásolható, és az ügyek megítélésében tárgyilagos nézőpontot elfoglaló magatartás, továbbá kiváló neveltetés és előkelő modor jellemzi: „Függetlenség, tárgyilagosság és előkelőség ekképp azok a megbecsülendő értékek, amelyeket egy születési arisztokrácia hagyományosan hoz magával [...] mindezek szellemi értékek, amelyek nem a vér, hanem a nevelés: egy bizonyos étosz el-sajátítása útján származnak tovább.” (Uo. XV. 1. 100.) Ugyanakkor a születési arisztokrácia Ottlik szerint jó ideje helyet ad egy „tisztán szellemi és morális arisztokráciának”, amely az arisztokrácia összes erényeit és hagyományait képes megőrizni. Történelmi tényként említi, hogy a nép parlamenti képviselője, továbbá a tisztségek és hivatalok túlnyomóan a gentryknek jutott, s az angol arisztokrácia bebizonyította, hogy e feladat ellátására minden szempontból méltó. Az angol gentleman így vált a nép, a kisember által megálmódott emberi eszményképpé. Érdekes hasonlatot használ, amikor az arisztokratikus alakulatoknak nevezett parlamenti pártok működéséről, szervezetéről és irányításáról értekezik. A sporthoz, a legnépszerűbb csapatküzdelmekhez (krikett, labdarúgás, evezés) hasonlítja a parlamenti politika világát, ahol döntő a fegyelem, az önfeláldozás, a csapatkapitánynak mint „természetes vezérnek” való alávétés: „A politika [...] Angliában [...] nem egyéb, mint a sportnak, a csapatjátéknak egy neme, ahol ugyancsak két csapatnak kell lenni, ahol mindkét csapat »válogatott csapat«, amelybe a nemzet legjobbait kell beállítani és ahol mindkét csapatban mindenkinek, helyes erőeloszlással, a legjobb munkát kell végeznie a hivatott vezérnek, a kapitánynak irányítása szerint.” (Uo. 102.)

A kontinentális „kísérletekről” ugyanakkor nincs jó véleménye. Az angol és a kontinentális modell közötti alapvető különbséget a „parlamentáris” és az a „alkotmányos monarchia” fogalmi kettősségben ragadja meg. Míg a parlamenti monarchiában a parlamentet, addig az alkotmányos változatban az uralkodót illeti meg az „utolsó szó”, ahol a kormányhatalom forrása a fejedele-

lem. Ugyanakkor a hatalommegosztás doktrínája valamelyest bonyolulttá teszi ezt a képletet. A kontinens közjogi gyakorlatában, némiképp ellentmondva a valóságnak – érvel Ottlik –, megfelelően a montesquieu-i teóriának, különválasztják a fejedelmi hatalomtól a kormány „végrehajtó” hatalmát, s az uralkodó – Benjamin Constant „úttörő” gondolata nyomán – a kormány és a parlament közötti „semleges” (független és pártatlan) hatalomként a két konkurens államhatalom vitájában, vitathatatlan tekintélyére támaszkodva, a közjó szellemében dönt. Joggal állapítja meg, hogy „a kontinentális parlamentekben az alkotmányos monarchia uralma alatt az elvek gazdag palettája alakult ki és a sokpártrendszer a szabály” (uo. XV. 2. 194.). A kormány és ellenzék harcának is egészen más a viszonya, mint az angol parlamentben: „Míg [...] az angol parlamentben némelykor igen harcias szellemben is voltaképp konvencionális lovagi torna folyik: a kontinentális parlamentek még konvencionális formák között is reális, irtó háborúk színhelyei.” (Uo. 195.)

A kontinentális modell ellentmondásosságait Franciaország példáján mutatja be. A harmadik köztársaság megalakulása óta a franciák éppen 87 kormányt „fogyasztottak” el, ami nem is különös, hiszen itt a parlament funkciója nem az, hogy támogassa vagy éppen irányítsa, hanem elsősorban ellenőrizze és akadályozza a kormányt. Ottlik szerint nem kormány és ellenzék áll egymással szemben, hanem a „bürokratikus adminisztráció” – melynek alapjait már az ancien régime rakta le, majd Napóleon tovább építette –, vagyis a liberális értelemben vett „állam” és a parlament mint az ellenzéki „társadalom”, a „nem-állam” képviselői. A parlamenti kormányzat hiányzó egységét és kontinuitását a centralizált bürokrácia tökéletes egysége és folyamatossága pótolja. A német parlamentarizmusról, vagyis a weimari alkotmány közjogi berendezkedéséről a következőket állapítja meg: „...a világnézeti díszruhákba öltözött társadalmi érdekképviselőkre tagolt német birodalmi gyűlés, noha a weimari forradalmi alkotmány előírta a közjogi parlamentarizmust, – mai napig sem találta meg a módját annak, hogyan tegye életképpé a parlamenti kormányzást.” (Uo. 198.) A korabeli társadalmi, gazdasági és politikai problémák a kontinensen, bár eltérő mértékben és formában, a parlamentarizmus válságát még inkább kézzelfoghatóvá teszik. Ottlik a francia kormányzati rendszerben felfedezni véli a parlamenttől független „diktatúra” felé történő elmozdulást. Németországban a még komolyabb válságjelenségek a parlamenttől független „prezidenciaális” kormányzati rendszer kiépülése irányába mutatnak. Ugyanakkor – véleménye szerint – jelen pillanatban a weimari rendszer anynyiban különbözik az amerikai elnöki rendszertől, hogy a parlament és az elnök közé egy parlamentáris kormány van beiktatva, mely végső sorban a parlamenttől függ.

Az 1932 nyarán megjelent írásban az 1930-as német választások eredményére reflektálva megállapítja: „A parlamentáris német pártoknak [...] végeredményben nem igen van más lehetőségük, mint választani Hitler és Hin-

denburg diktatúrája között. Csak természetes, hogy a parlamentarizmus hívei Hindenburgot választják, akinek diktatúráját »kivételes« és »átmeneti« rezsimnek tekintik s akitől éppen a »normális« állapotok helyreállítását várják: a liberális-parlamentáris intézmények megóvását a fasiszta forradalom ellenében.” (Uo. 200.) Majd ezt követően megjegyzi, hogy a mai Németország egyik legnagyobb közjogásza szerint – és itt egyértelműen Carl Schmittre utal, akinek a szemináriumait ekkoriban Berlinben maga is látogatta – a birodalmi elnök a kivételes hatalom szükségszerű gyakorlásával a weimari alkotmányos rend legfőbb hivatott védője.

A továbbiakban a korabeli európai tendenciákra, így a diktatúrák nyílt és kevésbé nyílt válfajainak kialakulására hívja fel a figyelmet. Nem csupán Németországban, hanem Olaszországban, Oroszországban, Portugáliában, Jugoszláviában, illetve Törökországban, Lengyelországban, Romániában látja intézményes vagy „de facto” megnyilvánulásait. A diktatúrákísérletek közül számos eredménytelen és bukásra ítélt próbálkozás mellett az olasz fasizmus állama és annak diktátora tűnik Ottlik szemében sikeresnek. A parlamentarizmus rendszerének hívei szerint – a sok-sok válságjelenség dacára – a diktatúrákkal szembeni előny a „normalitás” szempontjainak érvényesülése. Ugyanakkor Ottlik szerint az általános európai folyamatok – az államhatalomra gyakorolt növekvő politikai és morális nyomás – között a „parlamentarizmus kontra diktatúra” kérdésben a parlamentarizmus javára, legalábbis „ma”, nem lehet dönteni.

Mindazonáltal a kontinentális viszonyokra jellemző válságjelek fölvetik a diktatúra kialakulásának lehetőségét, illetve esetleges „szükségyszerűségét”. A liberális felfogás szellemtörténetileg igazoltnak látta, hogy a parlament – melyben az individuumok sokaságából álló „polgári” társadalom – a szabad és nyilvános vita színtereként, a racionális érvekkel való meggyőzés terepeként a közjő megteremtésének a legalkalmasabb intézménye. Ezzel szemben Ottlik meggyőződéssel vallja, hogy a politikai liberalizmus „izolált” embere ugyanolyan fikció, mint a gazdasági liberalizmus „ökonomikus” embere.¹⁰ A valóságban „az emberek kivétel nélkül kisebb-nagyobb körű vérségi, területi, hivatási, gazdasági, kulturális csoportokhoz tartoznak s ezeknek érdekeit akarva-nemakarva képviselik” (uo. XV. 3. 289.). Schmitt gondolatiságát idéző megállapítást tesz, amikor azt írja, hogy az állami főhatalom a parlamentek „zsákmánya” lett, amelyek nem mások, mint a „töredékes társadalmi érdekcsoportok anarchikus gyülekezetei” (uo. 290.). Úgy véli, „a »diktatúrák« keletkezésében korántsem szabad merő anomáliát, patolgikus jelenségeket keresni”, inkább helyesebb volna az állam működésében keletkezett problémák, orvosi hasonlattal élve, a „vitális szervi épségében megtámadott politikai test” gyógyulási folyamatát elősegítő tényezőt látni benne, hiszen jelenleg a „demokratikus parlamentek az érdekek vásárteréből a társadalmi csoportok élet-halál harcterévé alakultak át” (uo. 291.).

Érdekes megállapítást tesz 1934-ben a nácizmussal kapcsolatban a *Társadalomtudomány* „liberalizmus és etatizmus” témájában megfogalmazott kérdésre adott válaszában, amikor azt mondja, hogy az végeredményben nem egyéb, mint „a szükségállapot idealizálásának kísérlete” (Ottlik, 1934: 57). Vallja, hogy az etatizmus, vagyis a politikai hatalom beavatkozásának növekedését a gazdasági „dezorganizáció” és az állami szociálpolitika indukálja. E két feladat – véleménye szerint – ellentétben van egymással, hiszen a gazdasági folyamatok „racionalizációját” a szociális szempontok akadályozzák. Az olasz példát, Mussolini korporatív államát sem tekinti igazából járható útnak: „A »korporációk« nem egyebek, mint az etatizmus karjainak meghosszabbításai a gazdasági élet felé. Mussolini azzal, hogy a »korporatív« állam eszméjét felállította, csupán tetszetősebb homlokzatot adott e folyamatnak, azt a hitet iparkodott a társadalomba beültetni, hogy e homlokzat mögött egy új mágia csodatevő erői lappanganak. A lángeszű államférfi ötleteit azonban hosszú időn át kedvező gazdasági konjunktúra támasztotta alá s ezért a fasizmus számunkra nem lehet irányadó példaadás.” (Uo. 58.)

A modern diktatúra célja és értelme Ottlik szerint a pluralisztikus társadalmi erőktől és az ezeket képviselő parlamentáris rendszertől független „közvetlen cselekvésre képes személyes hatalmasság” felállítása. A diktatúrák útján a kontinentális politikai rendszerekben a monarchiát igyekeznek pótolni, mert ellentétben az arisztokratikusan kormányzott angol állammal, a kontinentális állam „kormányformája” a monarchia. Álláspontja szerint a diktatúrák hátterében a monarchikus intézményes keretek húzódnak meg. Hangsúlyozza, hogy a félreértések elkerülése végett monarchia alatt e helyen nem államformát, hanem kormányformát ért. A kontinentális kormányzati rendszerek egykor a monarchiából nőttek ki, és mivel a parlamentarizmus alapvetően mégiscsak arisztokratikus intézmény, a változás iránya Ottlik szerint nem lehet más, mint visszatérés a monarchikus kormányzati rendszerhez: „A monarchia mint kormányforma alatt [...] nem a »királyság« fogalma értendő, hanem az a politikai rend, amelynek értelmében a kormányzás irányítása egyetlen személyiség kezében van, akit politikai kérdésekben az »utolsó szó« megillet: – mellékes, hogy ezt a tényezőt egyébként »királynak«, »vezérnek«, »elnöknek« [...] vagy egy párt főtitkárának nevezik-e.” (Ottlik, 1932: XV. 3. 292.) Tanulmánya végén a Mussolini által kiépített rendszert, a „hivatási képviselő” eszméjét megvalósító korporativista államot említi példaként, amelyben a parlamenti reform lényege: a politikai hatalmat meg kell szabadítani a parlamenttől, a parlamentet pedig a politikai hatalomtól. Ugyanakkor megállapítja, hogy minden nemzetnek megvan a saját közjogi hagyománya, amelyre mint szilárd alapra lehet építeni a politikai és közjogi intézményeket.¹¹

Ottlik gondolatainak hazai fogadtatása kapcsán Albrecht Ferencnek a *Társadalomtudományban* megjelent írására érdemes utalni (Albrecht, 1932). A terjedelmes vitacikkben – mely értékesnek, figyelemre méltónak, sőt kiválónak

nevezi Ottlik tanulmányát – a szerző alapállításával szembeni kritikai észrevételeket, illetve a korabeli hazai politikai közállapotokra való közvetlen utalásokat olvashatunk: „A gyanakvó olvasóban Ottlik László tanulmánya megerősíteni látszik a készülő magyar diktatúráról szállongó politikai híreket, hiszen a magyar közélet egyik cselekvő tényezőjének szemlájében [utalás Bethlen István volt miniszterelnökre, a *Magyar Szemle* szerkesztőbizottsága elnökére – Sz. J.] teljes tudományos objektivitással és magaslaton a fejlődés szükségképpen eredményének tüntettetik fel a diktatúra, amelynek azért kell elkövetkeznie, mert a parlamentarizmus életképtelenné válván, az ország, a nemzet, a társadalom kormányzatát már csakis a monarchikus »egyetlen személység« láthatja el...” (Albrecht, 1932: 345.) Elhibázottnak látja Ottlik azon tételét, hogy az első világháború utáni korszakban a kontinensen összeomlott monarchikus rendszerekben a parlament lett volna az „örököse” a politikai hatalomnak. Ezzel szemben azt állítja, hogy a háború utáni diktatórikus kísérletek ellenére a kormányok kezébe került a hatalom. A parlamentarizmus kontra diktatúra vitában Albrecht a tökéletesnek ugyan nem nevezhető intézményes garanciákon nyugvó parlamenti rendszer mellett foglal állást, melyet a ma elérhető „maximumnak” nevez. Mindezzel szemben a diktatúrában csak az egyéni felelősségérzet „esetlegessége” áll, s „államférfi legyen javából az a diktátor, aki az osztályok közjogilag szervezett osztályérdekeiből az egyetemes nemzeti gondolatot ki tudja emelni és uralkodóvá tenni” (uo. 350.).

Ottlik a folyóirat szerkesztőjének írt levelében, melyet a kritikus írást követően le is közöltek, csupán röviden reflektált Albrecht kijelentéseire. Ebben cáfolta, hogy tanulmánya megírásában bármi szerepe lett volna a „mai parlamenti többség vezérének”, illetve a személyének tulajdonított „állítólagos” törekvéseknek. Szerzőként az általános európai tendenciákkal kívánt foglalkozni, s az „államtudomány szerény munkásaként” konkrét politikai kérdésekben – „legyen-e diktatúra Magyarországon” – nem óhajtott állást foglalni (Ottlik, 1932b). Sajnálatosan Ottlik nem használta ki a lehetőséget, hogy érdemben polemizáljon az Albrecht által megfogalmazott kijelentésekkel. Láthatóan félreértette és az általa mindig nagyra becsült és tisztelt Bethlen István elleni megnyilatkozásnak tekintette Albrecht írását.

WEIMAR TANULSÁGAI

Az 1920-as évek végén, az 1930-as évek elején több írásban foglalkozott a német politikatörténet múltjával, jelenével, különösen a weimari köztársaság politikai rendszerének válságával és a fasiszta állam létrejöttének előzményeivel és következményeivel. Mindezt alapvetően a modern állam első világháború utáni útkeresésének kontextusában vizsgálta. Demokrácia és diktatúra, liberalizmus és konzervativizmus, korlátozott állam és autoritatív állam – és a

sort tovább lehetne folytatni – mint kategóriapárok újraértelmezésével találkoznak írásaiban.

Hitler hatalomra jutását a weimari modellben a – születése pillanatától – benne rejlő hiba logikus következményének tekintette. Az átalakulás menetét „Weimartól Potsdamig” tartó folyamatként írta le 1933 tavaszán keletkezett tanulmányában (Ottlik, 1933a).¹² A weimari alkotmány az állam berendezkedését és működését teljesen új alapokra kívánta fektetni: „...a nemzeti monarchia helyébe a népszuverenitás elvére épített egy nyugati stílusú parlamentáris és demokratikus köztársaságot” (Ottlik, 1933a: 309.). A monarchikus államrend összeomlása után Weimarban – véleménye szerint – nem sikerült egy modern értelemben vett államrendszert megformálni, hanem „a középkori rendi anarchiának, a Római Szent Birodalomnak egy újabb változata” jelent meg. A megalkotott konstrukció kapcsán általános államelméleti megállapításokat tesz, amikor azt írja: „Állam ugyanis még nem jön létre azzal, hogy létrejön egy jogi rend, amelyet akár a legszélesebb társadalmi konszenzus szentesít, legitimál [...] államról csak akkor beszélhetünk, ha valóban existál olyan hatalmi szervezet, amely a jogilag uralma alatt álló területen fölényesen áll szemben minden eggyessel és minden más világi szervezettel: ami annyit jelent, hogy hatalmával sikeresen szembeszállni senkinek és semmilyen alakulatnak sem lehet kilátása.” (Uo. 315.) Weimarban nem ilyen államhatalom jött létre. Schmittre hivatkozva megállapítja, hogy az első világháború utáni Németországban egy „pluralisztikus” rendszer valósult meg, ahol az állam „csupán egy szervezet, amely más szervezetekkel konkurál”. A részérdekek és eszmék sokaságában az új, parlamentáris kormányrendszer hamarosan csődöt mondott. A Reichstagban helyet foglaló politikai pártok, a kormány és a birodalmi elnök együttműködésének hiánya a weimari alkotmányos rendszerbe kódolva volt. Hamisítatlan „rendi liberalizmusról” beszél, ahol egyetlenegy pontban egyeznek meg a politikai élet szereplői: az államrendet a politikai liberalizmus szellemében kell felépíteni.

E helyütt ismételtelen szembesülhetünk Ottlik liberalizmuskritikájával. Kategorikusan megállapítja, hogy a liberalizmusnak nincsen „konstitutív” államelmélete, csupán az egyén és a társadalom szemszögéből, vagyis a „nem-állam” oldaláról közelít az államhoz, amelyről csak „negatív”, „limitatív” szemlélete van: „Amikor »liberális« államról beszélünk, nem olyan államot értünk, amely a liberalizmus elveire van fölépítve, mert ilyen állam nincsen: hanem olyan államot, amely a maga hatalmát és befolyásának körét a liberalizmus szellemében korlátozza. A liberális államszemlélet tehát már feltételezi, hogy van állami hatalom s ezt az egyénnek és társadalmi érdekeinek védelmében korlátozni, mérsékelni kívánja. Merő korlátokból nem lehet fölépíteni az államot: ellenkezőleg reá korlátokat rakni csak akkor szabad, ha elég erős ahhoz, hogy a korlátozás ráférjen: a liberalizmus helyesen felfogva tehát nemcsak azt feltételezi, hogy van állam, de azt is, hogy ez az állam erős – és mennél erő-

sebb az államhatalom, mennél szilárdabban áll a lábán, annál inkább tehet engedményeket, annál inkább lehet liberális.” (Uo. 319.)

Egy rövid eszmefuttatás erejéig az államok tipizálása is szóba kerül. Itt – némileg ellentmondva az előbbieknél – „liberális” és „autokratikus” állam megkülönböztetéséből kiindulva jegyzi meg, hogy mindkét államalakulat a maga „dinamikus” szerkezete – a hatalom forrásai – szerint lehet: „dinasztikus állam, osztályállam vagy nemzeti állam”. Mindezekből a nemzeti államot tekinti olyan képződménynek, ahol a hatalom erői megoszlanak a társadalom összes rétegei között. 1933 elején a hitleri nemzetiszocialista párt győzelmét abban látta, hogy a politikai hataloméért küzdő szervezetek sokaságában az egész német nemzet „képviselét” vállalta fel egy erős, autoritatív államhatalom megteremtése érdekében. Az új hatalom jellemzésekképpen megállapítja, hogy ereje a hierarchikus szervezetéből és katonás fegyelméből adódik, melynek minden „egyes” önként aláveti magát. A vereséget szenvedő weimari liberális állammal szemben biztató jövőképet fest fel, amikor az új állam demokratikus, alulról, a széles néprétegekre építkező jellegéről ír. Az állam élén álló „Vezér” a népből, a sokaságból kerül kiválasztásra, akiben „az egyszerű ember saját magának inkarnációját látja”. Meggyőződése szerint a fasiszta mozgalom „kétségtől demokratikus államot, népállamot akar építeni, amikor a régi történeti államépület romjain visszatér az államalkotás ősforrásához, a néphez” (uo. 318.). Írása konklúziójaként megállapítja: „Az új peloponnézosi háború véget ért: Weimarnak, a német Athénnek politikai rendszere összeomlott és Potsdam, a porosz Spárta, ünnepi zászlódíszben üdvözli a győztes hadvezéreket, akiknek teljesítménye, stílszerű »lakonikus« rövidegességgel szólva: államalapítás az endémikus polgárháború zűrzavarában [...] Az épület felépítése még hátra van, de az alapok már le vannak téve.” Majd megjegyzi: „Tekintet nélkül arra, hogy rokonszenvezünk-e a Náci mozgalom konkrét eszméivel, vagy sem, – egész vizsgálatunkban a mozgalmat, s nem annak programját szemléltük – mindnyájan egyetértünk abban, hogy a német népnek ma nem negatív bírálatra van szüksége, hanem szilárd vezetésre és bizalomra.” (Uo. 319.)

FÜHRERPRINZIP

Akár elmélettörténeti tárgyú írásnak is tekinthetjük a két évvel később, 1935-ben megjelent „Machiavelli és a Führer-elv” című esszéjét, melyben a reneszánsz kor felülmúlhatatlan gondolkodójának kijelentései és a saját kora közötti párhuzamok kifejtésére vállalkozik. A modern diktatúrák természetrajzának leírásához szolgál adalékkul ez az írás (Ottlik, 1935). Az államelmélet klasszikusának, az újkori politikai gondolkodás megteremtőjének nevezett firenzei szerzót a modern államelmélet, a modern nacionalizmus és a – „napjaink egyik legújabb vívmányának” nevezett – „Führerprinzip” szellemi őse-

nek nevezi. Machiavelli *Principe* című műve főbb gondolatainak áttekintése és aktualizálása során fogalmazza meg, hogy a fejedelem „valósággal azonos a mai diktátor történeti alakjával”. Ottlik szerint Machiavelli jelentősége abban van, hogy szakítva a középkori állambölcselek moralizáló stílusával, az államelméletet mint „valóságtudományt” műveli, és a politika világát a célszerűségi belátás által motivált cselekvések világának tekinti. Vallja, hogy a „machiavellizmus” egy új értékrendet hirdető világnézetté válik, ahol a „nagyság” és az „erő” mellé a „gonoszság” mint erény (virtù) társul. E világban az erkölcsi értékítélet, illetve a politikai szükségszerűség diktálta magatartás a legritkább esetben esik egybe. Az államrezon etikáját a régi római maximával jellemzi: „Salus rei publicae suprema lex...” Mindazonáltal megállapítja, hogy a Machiavelli-életmű későbbi, főként a *Discors*iban kifejtett nézetei alapján az itáliai gondolkodót nem lehet az „állami öncélúság”, illetve a „totális állam” korai képviselőjének tekinteni. Bár hirdetője lett a fejedelmi autokráciának, mert úgy vélte, hogy a szétdarabolt, anarchikus Itália egyesítését „csak egyetlen ércből öntött akarattal” lehet megvalósítani; és azt is tisztán látta, hogy „a polgári szabadság, amelyen humanista lelke egész hevével csüngött, másképp mint egy erős és jól rendezett államban nem lesz biztosítható”. S ez az államrend csak egyetlen „alkotó akarat” munkájával valósítható meg. Ugyanakkor „ennek az alkotásnak intézményessé kell válnia, s ezért sürgősen gondoskodni kell annak kiszélesítéséről és egy szilárd jogállam létesítéséről, amelyben a törvény és nem a hatalmasok önkénye uralkodik” (Ottlik, 1935: 207).

Az 1930-as évek közepi politikai történések, így az anarchikus viszonyok visszaköszönnek a politikai pártok tevékenységében és célkitűzéseiben. Úgy véli, hogy az ilyen „felfordulásból” csupán egy párt végső győzelme és egyeduralma lehet az ideiglenes kiút: „De egy ilyen oligarchikus, egyetlen párt uralma nem lehet politikai végcél. Minden diktatúra jogtalan állapotot teremt, mit csak a szükségesség igazolhat, »quia necessitas legem non habet«. Az egypárturalomnak nem lehet egyéb hivatása, mint megteremteni a rendnek azt a biztonságosabb állapotát, amelyben azután a szellemi élet, a vélemények szabad hullámozása újból létrehozhatja a békésen, a közjó szolgálatában mérkőző pártok pluralizmusát.” (Uo. 208.) Vagyis mindenfajta hatalomkoncentráció csupán addig igazolható, amíg végső soron megteremti a pluralista politikai rendszert. Ottlikban is, mint oly sokakban ekkoriban, nyilvánvalóan az első világháború utáni gyakran ellentmondásos európai politikai történések, illetve a korábban nem tapasztalt viharos társadalmi változások motiválták a határozottságot és kiszámíthatóságot sugárzó erő utáni vágy megfogalmazását.

A KONVERGENCIA LEHETŐSÉGE

Ottlik a demokrácia versus diktatúra kérdését a továbbiakban is az egyik fő politikai problémának tekintette. A politikai rendszerekről írt, 1939-ben megjelent művében mindezt a „polgári demokrácia” és a „totális állam” dualizmusaként exponálta (Ottlik, 1939).¹³ Megítélése szerint ez a kettősség végső soron visszavezethető a liberalizmus és etatizmus, vagyis az egyéni szabadság és az állami rend egymással „farkasszemet” néző eszméjére. Konzervatív felfogásából adódóan megállapítja, hogy az egyéni szabadság biztosítása nem lehet államcél, az állam minden körülmények között az emberi együttélés „rendjének” szervezete, így a szabadság korlátja. A szabadság csak az egyén célja lehet, és nem az államé. Az állami rend eszméjét a jólét és közbéke megvalósulásának szükségessége legitimálja: „Az egyén világszemléletében a cél a szabadság, s a béke és a jólét ennek csak eszköze; az állam szemléletében ellenben a közbéke és a közjólét a cél, s az egyéni szabadság nem lehet más, mint ennek a célnak egyik eszköze. Az állami közcélok érdekében pedig az egyéni szabadságot, mint azoknak egyik eszközét, a szükség és a célszerűség szerint lehet és kell is korlátozni. Következésképpen ettől az úgynevezett liberális állam sem riad vissza. Liberalizmus és etatizmus, polgári demokrácia és totális állam között ekképp csupán a perspektívában, a módszerekben, nem az elvekben és célokban van a különbség.” (Ottlik, 1939: 527.)

A totális államok létrejöttét véleménye szerint a jólét és állami rend romba döntése, közvetlenül pedig a háború és az azt követő forradalom eredményezte. A diktatúra mindenekelőtt „rendcsináló akció”, átmeneti megoldás a társadalmi rend helyreállítására: „A »diktatúra« maga, amely az új állami rend alapjait megteremtette, nem valami eszményi politikai rendszer képzete, amelyre következetesen és józan előrelátással törekedni lehetne, hanem egy szükségesség és egy lehetőség összetalálkozásán alapuló alkalmi, átmeneti megoldás [...] És végül: a leghivatottabb, leginkább gondviselészerű diktatúra is csak félig tölti be hivatását, ha a maga lebontásának útját nem tudja előkészíteni.” (Uo.) Vagyis azon a véleményen volt, hogy a szovjet típusú totális állam kivételével a „diktatúrák”, illetve diktátorok, ókori római mintára, a megbomlott egyensúly helyreállítását, a társadalmi rend megteremtését szolgálják, ideiglenes jelleggel. Sőt egészen odáig elmegy, hogy a korabeli polgári demokrácia és totális állam fejlődésében a konvergencia gondolatát is felveti: „A helyett [...] hogy egymással homlokegyenest ellenkező célkitűzéseket követnének, a liberális és a totális államok törekvései a valóságban konvergálnak és természetes nehézkedésükre hagyva, a totális államok fokozatosan mind liberálisabbak, a liberális államok fokozatosan mind totálisabbak lennének.” (Uo. 528.)

JEGYZETEK

- ¹ Ottlik László 1895. október 7-én született Budapesten (Major, 1994; Arczt, 2004: 147–148, 206.; Caples, 2005; Szabadfalvi, 2006a; 2006b; 2017). Az első világháború alatt a keleti fronton szolgált és hősiességéért számos kitüntetésben részesült. Egyetemi tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karán végezte, ahol 1919-ben államtudományi doktorátust szerzett. Egyetemi évei alatt Concha Győző gyakorolta rá a legnagyobb hatást, akit a „magyar politikai tudomány nagy mesterének” tekintett. A jogi kar elvégzése után a központi közigazgatásban helyezkedhetett el. 1921-ben a Teleki-kormány működése alatt a Miniszterelnökségre nevezték ki fogalmazóvá, ahol a hivatali ranglétrát végigjárva 1940-ig dolgozott. Kezdetben a sajtó-, majd a nemzetiségi és kisebbségi osztályon dolgozott, ahol a miniszterelnökségi osztálytanácsos kinevezésig jutott. Az évek során Bethlen István kormányfő egyik bizalmasává vált. 1923-ban a kecskeméti református jogakadémián a jog- és állambölcsészet előadásával bízták meg. 1927-től egészen 1940-ig a jogakadémia rendes tanáraként tevékenykedett. 1927-ben egykori alma matere falai között magántanári képesítést szerzett. A sikeres habilitációs eljárást követően a „társadalomtan” magántanárának nevezték ki, és ettől kezdve egészen 1940-ig e minőségében hirdetett meg előadásokat. Szakmai-közéleti elismertségét jelzi, hogy 1923-ban a Magyar Filozófiai Társaság másodtitkárának, 1925-ben a Magyar Társadalomtudományi Társulat, majd 1931-ben a Magyar Társadalomtudományi Társaság egyik titkárának választották. 1940-ben a második bécsi döntés után – Észak-Erdély visszacsatolását követően – a Szegedről Kolozsvárra visszatelepülő Ferenc József Tudományegyetem jogi karára, a „politika” tárgy oktatására hívták meg. 1941. február 8-án nevezték ki a kolozsvári egyetem nyilvános rendes tanárának. 1944 júniusában családotul Kolozsvárról Budapestre menekült. Buda ostroma alatt, 1945. január 29-én otthonából eltávozott, ekkor látták őt utoljára. További sorsáról nincs semmilyen információ.
- ² Élete során több könyvet publikált: *A marxizmus társadalomelmélete* (Budapest, Franklin-Társulat, 1922); *A társadalomtudomány filozófiája* (Budapest, Magyar Filozófiai Társaság, 1926); *A politikai rendszerek* Politikai rendszerek. In: Kornis Gyula – Gratz Gusztáv – Hegedűs Lóránt – Schimanek Emil (szerk.): *A mai világ képe*. II. köt. *A politikai élet* (Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1939. 361–530.); *A politikai rendszerek története. Középkor és újkor a világháborúig* (Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1940); *Bevezetés a politikába* (Budapest, Magyar Egyetemi Nyomda, é. n. [1942]).
- ³ Ottlik konzervatív gondolkodói attitűdjének jellemzéseképp érdemes egy idézetet citálni. Pauler Ákos – a korszak kiemelkedő neokantiánus filozófusa – nézeteire hivatkozással 1922-ben a következőket írta: „...végső elemzésben minden tekintély az ismeretben, tapasztalásban, korban öregek: az ősök, tehát a múlt tekintélye. Az Isten is »táya«; tekintélye a legelső ős: a minden létezésnél idősebb lény tekintélye. A múlt [...] szerves alkotórésze a jelennek: ami az egyéni tudatban az emlékezés, az a társas tudatban a hagyomány. (Sem az egyik, sem a másik nélkül nincs tudatos élet, mert az életfolyamat folytonosságát a tudatban az emlékezés tartja fenn.) Az erkölcs és a jog tekintélye sem egyéb, mint hagyományok: hagyományos intézmé-

- nyek és hagyományos formák tekintélye. Ezért hagyományok nélkül nincs rendezett társas élet.” (Ottlik 1922: 54.)
- ⁴ Ottlik László 1931. március 1-én kelt levele Concha Győzőnek. MTAK Kézirattár Ms 4753/79. Carl Schmitt hivatkozása Ottlik német nyelvű tanulmánya 223. oldalára utal. (Vö. Schmitt, 1931: 25.)
- ⁵ Ottlik tételét „vaskos tudományos tévedésnek” nevezi Csizmadia Ervin, a kései utókor politikatudósa. (Vö. Csizmadia, 2000: 181.)
- ⁶ Ottlik e gondolatát citálja Weis István az állam- és kormányformákról szóló művében. (Vö. Weis, 1939: 51.)
- ⁷ Ottlik egész tudományos pályafutását végigkísérte a széles értelemben vett politikatudományi, politikatörténeti, illetve aktuálpolitikai kérdésekkel való aktív foglalkozás. Legnagyobb számú és legterjedelmesebb publikációi e tárgykörben jelentek meg. A húszas években több írást szentelt az angolszász politikai és közjogi rendszerben bekövetkezett aktuális események bemutatásának. Így tanulmányt közölt a korabeli angol és amerikai választásokról, a brit birodalmi törekvések és a „Pax Britannica” múltjáról és jelenéről, jeles angol politikusokról és általában a számára arisztokratikus vonásai miatt mindig is szimpátiával szemlélt angolszász parlamentarizmus működéséről. (Lásd: Ottlik, 1924; 1926; 1928a; 1928b; 1929a; 1942.)
- ⁸ Ottlik tanulmányának és gondolatainak hatásáról a korabeli állambölcseleti irodalomban lásd Weis István hivatkozott művét. (Vö. Weis, 1939: 67.)
- ⁹ „Mi erősen »anglomániások« lévén, megszoktuk a demokrácia kérdését is angol szemmel nézni” – írja egy 1928-ban megjelent írásában. (Vö. Ottlik, 1928c: 112.) Az angol történelmet, politikatörténetet és kultúrát rendkívül nagyra értékelő gondolkodói attitűdje háttérben mindvégig felfedezhető a következetesen vallott konzervatív szemlélete és arisztokratikus értékrendje. Mindehhez társult öntudatosan vallott nemzeti elkötelezettsége, patrióta szellemsége.
- ¹⁰ A liberalizmus „korszerűtlenné” válása, a polgári demokrácia intézményeinek világszerte tapasztalható válsága és az erre válaszként egyre kiterjedtebb etatizmus jelenségei kapcsán a *Társadalomtudomány* folyóirat 1934-es első számában körkérdést intézett a magyar társadalom „közproblémáival” foglalkozókhoz, elsősorban társadalomtudósokhoz, hogy mondják el véleményüket ezekben a kérdésekben. A válaszolók között találjuk Ottlik mellett többek között Albrecht Ferencet, Dékány Istvánt, Hegedüs Józsefet, Horváth Barnát, Ihring Károlyt, Krisztics Sándort és Ruber Józsefet. (Vö. Liberalizmus és etatizmus, 1934) Ottlik figyelemre méltó megállapítást tesz válaszában, amikor azt írja, hogy a „liberalizmus mint szilárd tulajdonvédelmet feltételező s egyébként minden téren [...] az egyének szabad versenyére alapított társadalmi berendezkedés a valóságban soha és sehol nem állott fenn” (Ottlik, 1934: 55.). Csupán „részleges” érvényesüléséről lehet beszélni, melyet mindenféle – főként állami – beavatkozás korlátozott. Úgy véli, hogy a liberalizmus a 19. századi gazdasági fellendülés korának „szellemi reflexiója” s nem annak előidézője volt, éppen ezért nem hibáztatható annak 20. századi megtorpanásáért. A politikai liberalizmus pedig nem más, mint a nagyobb bőség kiaknázásának kevésbé küzdelmes modellje. A rendszer „beomlását” valójában a szuverén államok nacionalizmusa, illetve az államok véres összeütközése – utalás az első világháborúra – eredményezte.
- ¹¹ A kormányzói intézmény reformjáról szóló polémia részeként 1937-ben jelent meg a *Magyar*

Szemlében egy tanulmánya, mely Csekey István – a korszak vezető közjogászának – korábban közzétett írására reflektál. Ebben kifejti, hogy az a közjogi provizórium, amelyben Magyarország „ma” él, tartós közjogi megoldásnak tűnik. Ottlik úgy véli a kontinentális állam kormányformája általában monarchikus, ahol a király tekintélye, népszerűsége és „hatalma” a stabil állami és társadalmi rend biztosításának az alapja. Mindehhez társul Magyarországon a „Szent Korona eszméje”, melyben kifejezést nyer „a szívós ragaszkodás a történeti királyság formáihoz, s a történeti alkotmány architektúrájához” (Ottlik, 1937: 215.). Ottlik javaslata szerint vissza kell nyúlni a jelen helyzetben a magyar közjogi hagyományhoz, és a nádori méltóság 1848:III. tc. rendelkezéseiben szabályozott modell szellemében a jövőben a kormányzó, mint „Kormányzó Nádor”, „nemcsak a végrehajtó hatalmat, hanem a teljes királyi jogkört »a törvény és az alkotmány ösvényén teljes hatalommal gyakorolja«, mindaddig, amíg az országnak nincsen törvényesen megkoronázott királya (uo. 217.). A tanulmány végén a „nemeségadóományozás korszerű formájaként” említi a „vitézi szék” létrehozását, melyet, mint „szép magyar” intézményt, a monarchikus szellem érvényre juttatásának tekinti. Mindezt a hivatalban lévő kormányzó „legszemélyesebb” alkotásának nevezi.

A Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában fellelhető „Választójog és alkotmányreform” című – publikálásra nem került (5 gépelt oldalas) – írás, mely a szövegben található egyik utalásból következően 1932 után készült, az 1930-as évek választójogi reformtörekvéseinek kérdésében kívánt állást foglalni, illetve alkotmányreform-javaslatot is megfogalmazott. A választójog területén a tradicionális angol választási rendszer „lemásolását” javasolja, melyet a szavazás „teljes szabadsága”, illetve a szavazói akarat „szabad érvényesülése” jellemez. Az alkotmányreform kapcsán a következőket írja: „A reform útja [...] világos: azt a magyar alkotmány írja elő. Csak ennek restaurálásáról kell gondoskodni. A parlament maga, vagyis annak képviselőháza legyen a demokratikus akarat mennél hívebb megtestesülése, de ne legyen összetéveszthető a »törvényhozással«, vagyis a végső szuverénitás birtokosával, mert ez közjogunk szerint az országgyűlést és az államfőt együtt illeti. Még kevésbé legyen a parlament szükségképp a végrehajtó hatalom ősforrása, mert ez közjogunk szellemében éppenséggel az államfő és senki más.” (MTA Kézirattár Ms 4740/13-14.)

¹² Említésre érdemes esszéje jelent meg ez idő tájt Ottliknak a *Nouvelle Revue de Hongrie* egyik 1933-as számában, ahol az olvasót röviden szembesíti a korszak új politikai fejleményeinek (bolsevizmus, nácizmus) még igencsak kiszámíthatatlan következményeivel. A Hitler hatalomra jutását követő hónapokban keletkezett írásában Németország jövőjét illetően várakozó álláspontot foglal el. (Vö. Ottlik, 1933b.)

¹³ E disputából véleménye szerint mindenképp ki kell hagyni a „reménytelenül patológikus torzszülöttnek” nevezett szovjet rendszert.

IRODALOM

- Albrecht Ferenc (1932): Parlamentarizmus és diktatúra. *Társadalomtudomány*, XII. évf. 3–4. sz. 345–354.
- Arczt Ilona (2004): A „Politika tudományok” oktatása a Budapesti Egyetem (ELTE) Jogi Karán és előd-intézményeiben. A „Politico-cameralis”, a „Politikai tudományok”- és a „Politikai” (Alkotmányi és közigazgatási) Tanszékek története 1769–1948. Budapest, Rejtjel Kiadó.
- Caples, Matthew (2005): Pax Hungarica. Ottlik László Új-Hungária-koncepciója. *Rubikon*, XVI. évf. 6. sz. 15–18.
- Csizmadia Ervin (2000): A két háború közötti magyar politikatudomány diszkurzív tematikái. Dékány István, Ottlik László és Makkai János munkásságáról. In: Szabó Márton (szerk.): *Beszélő politika. A diszkurzív politikatudomány teoretikus környezete*. Budapest, József G. Műhely Kiadó.
- Liberalizmus és etatizmus (1934): Liberalizmus és etatizmus. (A *Társadalomtudomány* körkérdésére.) *Társadalomtudomány*, XIV. évf. 1–2. sz. 1–80.
- Major Zoltán (1994): Egy elhallgatott modern konzervatív: Ottlik László. *Új Magyarország*, IV. évf. április 30. (szombat), 13–14.
- Ottlik László (1922): *A marxizmus társadalomelmélete. Elméleti kritika és történelmi tanulságok*. Budapest, Franklin-Társulat.
- Ottlik László (1924): Az új választások és a parlamentarizmus Angliában. *Társadalomtudomány*, IV. évf. 6. sz. 14–21.
- Ottlik László (1926): A három brit birodalom. *Társadalomtudomány*, VI. évf. 5. sz. 402–416.
- Ottlik László (1928a): Az amerikai pártrendszer alapjai. (Reflexiók az elnökválasztáshoz.) *Társadalomtudomány*, VIII. évf. 5–6. sz. 365–370.
- Ottlik László (1928b): H. H. Asquith. *Magyar Szemle*, II. köt. 3. sz. 272–274.
- Ottlik László (1928c): Magyar nemzet – cseh birodalom. *Magyar Szemle*, II. köt. 2. sz. 112–121.
- Ottlik László (1929a): Az angol választások után. *Társadalomtudomány*, IX. évf. 3–4. sz. 257–261.
- Ottlik László (1929b): Diktatúra és demokrácia. *Társadalomtudomány*, IX. évf. 1–2. sz. 74–104.
- Ottlik László (1930a): Diktatur und Demokratie. *Archiv für Geschichte der Philosophie und Soziologie*, Bd. XXXIX. 215–245.
- Ottlik László (1930b): Az új deszpotizmus. *Társadalomtudomány*, X. évf. 1–3. sz. 116–124.
- Ottlik László (1932a): Parlamentarizmus és diktatúra. *Magyar Szemle*, XIV. köt. 4. sz. 387–396.; XV. köt. 1. sz. 97–104.; XV. köt. 2. sz. 193–200.; XV. köt. 3. sz. 288–296.
- Ottlik László (1932b): A *Társadalomtudomány* szerkesztőjének [Levél Albrecht Ferenc „Parlamentarizmus és diktatúra” című tanulmánya tárgyában]. *Társadalomtudomány*, XII. évf. 3–4. sz. 354–355.
- Ottlik László (1933a): Weimartól Potsdamig. *Magyar Szemle*, XVII. köt. 4. sz. 308–319.
- Ottlik László (1934): Ottlik László válasza. In: Liberalizmus és etatizmus. (A *Társadalomtudomány* körkérdésére.) *Társadalomtudomány*, XIV. évf. 1–2. sz. 55–58.
- Ottlik László (1935): Machiavelli és a Führer-elv. *Magyar Szemle*, XXIV. köt. 3. sz. 201–208.
- Ottlik László (1937): A kormányzói intézmény reformja. *Magyar Szemle*, XXIX. köt. 3. sz. 212–222.

- Ottlik László (1939): Politikai rendszerek. In: Kornis Gyula – Gratz Gusztáv – Hegedűs Lóránt – Schimanek Emil (szerk.): *A mai világ képe*. II. köt. *A politikai élet* (Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1939. 361–530.
- Ottlik László (1942): Pax Britannica. *Hitel. Nemzetpolitikai Szemle* [Kolozsvár], VII. évf. 4. sz. 206–210.
- Schmitt, Carl (1931): *Der Hüter der Verfassung*. Tübingen, Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- Szabadsfalvi József (2006a): Egy elfeledett társadalomtudós: Portrévázlat Ottlik Lászlóról. *Magyar Szemle, Új folyam*, XV. évf. 3–4. sz. 58–78.
- Szabadsfalvi József (2006b): Ottlik László. In: Hamza Gábor (szerk.): *Magyar jogtudósok*. III. köt. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar. 191–208.
- Szabadsfalvi József (2017): Politika(tudomány) – állambölcselet – jogbölcselet. Diszciplináris polémik Ottlik László életműve kapcsán. In: Chronowski Nóra – Pozsár-Szentmiklósy Zoltán – Smuk Péter – Szabó Zsolt (szerk.): *A szabadságszerető embernek. Liber Amicorum István Kukorelli*. Budapest, Gondolat Kiadó. 358–366.
- Weis István (1939): *Államformák – kormányformák*. Budapest, Magyar Szemle Társaság.